

УДК 343.31

В.М. БУРДІН, канд. юрид. наук, доц.,
Львівський національний університет імені Івана
Франка

ФОРМАЛЬНО-ЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ ОСУДНОСТІ ТА НЕОСУДНОСТІ

Ключові слова: злочин, неосудність, осудність,
поняття, формально-логічні засади

Незважаючи на те, що проблемам осудності та неосудності в юридичній літературі було приділено багато уваги, вони й надалі залишаються одними з найбільш дискусійних в теорії кримінального права. В науковій літературі можна побачити багато різноманітних визначень понять осудності та неосудності. При цьому всі ці визначення відрізняються між собою за своїм змістом – кількістю ознак, які до них включаються науковцями. Для позначення самих ознак, а також їх груп вченими використовується різна термінологія. Важливо наголосити, що значна частина проблем обумовлюється саме неправильним використанням термінології, яка неадекватно відображає сутність досліджуваних правових явищ, порушенням правил формального логіки при визначення змісту та обсягу відповідних понять, а також неправильним розумінням співвідношень, які існують між ними.

Виходячи з актуальності проблеми, нами поставлена мета обґрунтувати новий методологічний підхід до формулювання кримінально-правових понять осудності та неосудності, а також запропонувати нову термінологію для позначення ознак відповідних понять.

В юридичній літературі вчені пропонують як дуже емні, так і надто громіздкі за змістом визначення відповідних понять. Так, О.М. Костенко розглядає осудність як здатність людини проявляти в своїй поведінці волю і свідомість [1, с.14]. На думку І.К. Шахріманьян поняття осудності означає стан особи,

яка під час вчинення злочину віддає собі звіт в своїх діяннях та керує ними внаслідок відносно повного душевного здоров'я [2, с.6]. З таким підходом до розуміння поняття осудності не погоджується З.А. Астеміров, який вважає неправильним обмежувати поняття осудності вказівкою на здатність особи усвідомлювати свої діяння та керувати ними адже таке визначення цього поняття недостатньо повно розкриває його зміст. На його думку, таке визначення є загальним та неконкретним, оскільки не відображує соціально-психологічного змісту осудності, її особливостей як ознаки суб'єкта кримінальної відповідальності [3, с.25].

Погоджуючись з З.А. Астеміровим, окремі вчені намагаються дати ще більш широкі за змістом визначення. Як вважають Ю.М. Антонін та С.В. Бородин, осудність – це психічний стан особи, який полягає в її здатності при певному розвитку, соціалізації, віці та стані психічного здоров'я під час вчинення злочину віддавати собі звіт в своїх діяннях та керувати ними, а в подальшому нести у зв'язку з цим кримінальну відповідальність та покарання [4, с.123–124]. Подібне визначення осудності подає В.В. Лень, який вказує, що осудність – це психічний стан особи (рівень соціально-психічного розвитку, психічне здоров'я, вік), яка здатна давати собі звіт про свої дії (бездіяльність), усвідомлювати їх суспільне значення та керувати ними, а також поєднана з цим спроможність нести за вчинений злочин кримінальну відповідальність й покарання [5, с.8]. На думку А.А. Васильєва, осудною визнається особа, яка під час вчинення злочину могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними з притаманними їй психічними особливостями – темпераментом, спрямованістю, характером, здібностями [6, с.14]. Ю.С. Богомягков вважає, що осудність – це передбачена кримінальним законом обставина, що включає в себе факт вчинення злочину та здатність особи, яка досягла певного віку, віддавати собі звіт у вчинюваному сус-

пільно небезпечному діяння та керувати своїми діяннями, і є необхідною умовою вини та кримінальної відповідальності [7, с.37].

На думку Р.І. Міхеєва, у визначенні поняття осудності повинні знайти відображення такі ознаки: по-перше, повинно бути вказано, що осудність – це не психічний стан особи, не її психофізіологічна властивість, а правова категорія, яка характеризує здатність особи визнаватися злочинцем; по-друге, необхідно вказати на нерозривний зв'язок осудності з діянням в цілому та часом його вчинення; по-третє, потрібно вказати на зв'язок осудності з виною та кримінальною відповідальністю; по-четверте, у визначенні мають бути названі суттєві ознаки осудності; по-п'яте, в науковому визначенні осудності повинна бути відображена її соціально-політична сутність – здатність особи проявляти своє негативне ставлення (у формі умислу чи необережності) до інтересів суспільства та держави. При цьому він вважає допустимим існування різних понять осудності. Адже зміст цього поняття в кожному конкретному випадку може залежати від практичного його призначення, різного ступеня конкретизації, проникнення в сутність та зміст самого явища. Враховуючи наведене він вважає, що осудність, як кримінально-правове поняття – це здатність особи усвідомлювати під час вчинення злочину фактичний характер та суспільну небезпеку своїх дій (бездіяльності) та керувати ними, яка обумовлює можливість особи бути винною та нести кримінальну відповідальність за вчинене, тобто юридична передумова вини та кримінальної відповідальності [8, с.49–50].

Не менш різняться між собою і визначення поняття неосудності, що наводяться в літературі. Так, А.А. Васильєв визначає неосудність як передбачену законом обставину, яка є фіксованим показником неможливості під час вчинення суспільно небезпечного діяння усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними через тяжкий хворобливий стан психіки або тимчасовий розлад психічної дія-

льності, що виключає наявність суб'єкта злочину і кримінальну відповідальність особи за вчинене [6, с.10]. На думку Г.В. Назаренка, неосудність є ніщо інше як неможливість психічно хворої людини діяти під час вчинення суспільно небезпечного діяння винно, тобто нездатність проявити інтелектуально-вольове (психічне) відношення у формі умислу чи необережності до свого діяння та його наслідків [9, с.132]. Інші науковці ще більше розширюють зміст цього поняття вважаючи, що неосудність становить собою різні види хворобливих психічних розладів особи, яка під час вчинення суспільно небезпечного діяння заподіює або може заподіяти шкоду суспільним відносинам, які охороняються кримінальним законом, і не може усвідомлювати фактичний характер та суспільну небезпеку свого діяння або керувати ним, що виключає вину цієї особи та визнання його суб'єктом злочину, а також притягнення до кримінальної відповідальності та призначення покарання [10, с.552].

Аналогічно до правил визначення поняття осудності Р.І. Міхеєв формулює відповідні правила визначення поняття неосудності, яке, як вважає він, повинно відображувати: а) зв'язок неосудності не тільки з діянням, але й з юридичними наслідками, які вона породжує (неосудність виключає кримінальну відповідальність; б) з суспільною небезпекою вчинюваного особою діяння та часом його вчинення. З урахуванням цього він пропонує розглядати неосудність як нездатність особи усвідомлювати під час вчинення суспільно небезпечного діяння фактичний характер та суспільну небезпеку вчинюваного діяння чи керувати ними, що обумовлена хронічної психічною хворобою, тимчасовим розладом психічної діяльності, слабоумством чи іншим хворобливим станом психіки, яка виключає вину та кримінальну відповідальність [8, с.122–123].

Таким чином, в юридичній літературі наводяться різні визначення аналізованих по-

нять і при цьому наведений перелік визначень можна продовжувати. Як правило, при визначенні їхнього змісту зустрічаються дуже громіздкі визначення. Обумовлюється це тим, що в зміст поняття дослідники іноді намагаються включити якнайбільше ознак. Очевидно, що такий підхід до визначення понять є неправильним по суті. Адже пояснити такого роду практику формування понять одним лише психологічним моментом – прагненням нічого не упустити – навряд чи буде правильним. Чим більша кількість ознак включається до поняття, тим повніше воно уявляється окремими вченими, тим нібито глибше воно відображає предмет чи явище. В дійсності же це призводить до розбухання поняття, до підміни поняття про предмет чи явище простим описом цього предмета чи явища [11, с.76].

Спробуємо розглянути позиції науковців до визначення понять осудності та неосудності, використання термінології для позначення ознак, що входять до їх змісту, а також співвідношення цих понять. У кримінальному праві психічні стани людини традиційно характеризуються за допомогою двох критеріїв: біологічного (медичного) та юридичного (психологічного). Перший критерій визначає якість біологічної організації психіки тобто вказує на наявність чи відсутність хворобливих психічних розладів. Другий критерій називають кількісним, оскільки цей критерій вказує на ступінь інтелектуально-вольового розладу психіки особи під час вчинення суспільно небезпечного діяння. Якісний та кількісний критерії по суті є універсальними ознаками всіх психічних станів, які мають кримінально-правове значення, оскільки саме ці критерії дозволяють визначити характер психічного стану та ступінь його впливу на свідомо-вольову поведінку особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, передбачене кримінальним законом.

На сьогодні такий підхід став усталеним і використовується при аналізі не тільки поняття неосудності, але й поняття осудності.

Науковці, які досліджують проблеми осудності та неосудності, намагаються дати визначення цих понять саме за допомогою цих двох критеріїв. Проте відбувається це по-різному. Так, більшість вчених, аналізуючи поняття осудності, виділяють у ньому два критерії. За аналогічним принципом проводиться аналіз і поняття неосудності. В межах кількісного критерію як осудності, так і неосудності виділяють інтелектуальну та вольову ознаки, які відповідно характеризують інтелектуальну та вольову сторони психічної діяльності людини. В окремих випадках ці сторони психічної діяльності називають інтелектуальними чи вольовими моментами.

Незважаючи на те, що більшість вчених, розглядаючи поняття осудності та неосудності, виділяють два критерії, в літературі зустрічаються спроби дати визначення одного або обох цих понять за допомогою одного лише критерію. При цьому окремі вчені просто міняли термінологію – вводили новий термін, що позначав єдиний критерій, і включали до нього всі ознаки відповідного поняття, не класифікуючи їх на групи. Так, І.Ф. Случевський свого часу заперечував необхідність поділу критеріїв неосудності на медичний та юридичний, вказуючи при цьому, що буквальний текст закону не виходить за межі медичного розуміння проблеми. Він вважає, що обидва ці критерії необхідно називати медичними, оскільки нездатність усвідомлювати свої діяння або керувати ними складає сутність будь-якого психічного захворювання [12, с.14]. До подібного висновку приходять і Н.Г. Іванов. На його думку, аналізуючи поняття неосудності, не потрібно виділяти окремо юридичний та медичний критерії, а можна говорити лише про сукупність патопсихологічних ознак, які складають зміст цього поняття [13, с.168]. М.С. Алексєєв вважає за необхідне зберегти всі ознаки неосудності, які виділяються в межах психологічного та медичного критеріїв, але він заперечує необхідність самої класифікації цих ознак. Він, на відміну від

І.Ф. Случевського та Н.Г. Іванова, вважає, що існує лише один критерій – юридичний, який поєднує дві ознаки неосудності: біологічну, що вказує на форми психічних розладів, та психологічну, яка включає в себе опис інтелектуального та вольового моментів психічної патології [14, с.110]. Інші науковці не просто міняли термінологію, але й пропонували відмовитися разом з відповідним критерієм і від окремих ознак поняття осудності чи неосудності. Так, В.Х. Кандинський свого часу пропонував обмежитись лише психологічним критерієм при визначенні поняття неосудності і не вказувати на конкретні її причини в змісті цього поняття [15, с.8, 15].

Отже навіть короткий огляд наявних у літературі підходів щодо вирішення цих питань дозволяє стверджувати про відсутність однакових підходів, про певний хаос, що аж ніяк не сприяє правильному розумінню суті відповідних правових явищ. Відзначимо, що важливу роль в уточненні наукових в тому числі і правових понять відіграють правила формальної логіки, вироблені нею прийоми та способи аналізу понять. Уявляється, що логічний аналіз тих чи інших понять права дозволить уточнити їхній конкретний зміст, дасть можливість більш чітко встановити відношення між деякими з них. Треба відзначити, що логіка не бере на себе обов'язку вирішити питання про те, які саме ознаки повинні включатися до змісту того чи іншого кримінально-правового поняття. Це питання відноситься до виключної компетенції науки кримінального права. Логіка формулює лише загальні закономірності процесу формування та вироблення наукових понять, розробляє загальне вчення про зміст поняття і тільки в такий спосіб «підказує» правовій науці, яким повинен бути зміст того чи іншого поняття, процес його створення. Отже, при вирішенні питання про ознаки, які входять до змісту будь-якого правового поняття, обов'язково до уваги потрібно брати правила виведення понять, вироблені формальною логікою. Ігнорування цих

правил призводить до розпливчастих, нечітких та суперечливих визначень, що тільки породжує зайві наукові дискусії, яких можна було уникнути при дотриманні вказаних правил.

Формально-логічний аналіз законодавчого положення, передбаченого у ч.1 ст.19 КК України, дає змогу стверджувати, що воно сформульоване у вигляді кон'юнктивного судження. Цей вид судження засвідчує знання про те, що предмету думки належить не один, а група ознак, причому всі вони належать предмету думки одночасно. Кон'юнктивне судження, як складне судження, є істинним лише у тому випадку, коли істинні всі складові його судження, і хибним тоді, коли хибним виявляється хоча б одне зі складових суджень. Для осудності характерним є те, що особа під час вчинення злочину могла здійснювати свідомо-вольовий контроль за своїми діями. Тобто тільки за наявності одночасно двох можливостей – усвідомлювати свої діяння та керувати ними, особу можна вважати осудною.

Поняття неосудності сформульоване законодавцем у вигляді заперечення складових частин кон'юнктивного судження, яким позначається поняття осудності. При цьому хибність кон'юнктивного судження буде не тільки у тих випадках, коли хибними будуть одночасно обидві його складових, а й тоді, коли хибним буде хоча б одне з них. Тому, якщо між складовими кон'юнктивного судження в ч.1 ст.19 КК України стоїть сполучний «і», то між складовими судження, передбаченого у ч.2 ст.19 КК України, поставлено розділовий сполучник «або». Таким чином, неможливість особи здійснювати свідомо-вольовий контроль за своїми діями (її неосудність) може бути зумовлена втратою можливості усвідомлювати свої діяння, втратою можливості керувати ними, або втратою одночасно обох цих можливостей. Отже, положення, яке стосується неосудності, передбачене у ч.2 ст.19 КК України, сформульоване у вигляді диз'юнктивного судження. У даному

випадку простежується так звана слабка диз'юнкція, оскільки сполучник «або» водночас і розділяє ознаки певного явища і допускає їхнє поєднання. Тобто судження, передбачене у ч.2 ст.19 КК України, буде істинним, коли істинним буде хоча б одне з його складових.

Приходимо висновку, що у межах родового поняття, ознаки якого засвідчують стан інтелектуально-вольової діяльності особи під час вчинення нею суспільно небезпечного діяння, передбаченого КК України, законодавець формалізує два видових поняття. Одне з них свідчить про можливість особи здійснювати свідомо-вольовий контроль за своїми діями (осудність), інше, навпаки, про неможливість особи здійснювати свідомо-вольовий контроль за своїми діями (неосудність). Ці видові поняття повністю вичерпують обсяг родового поняття, і між ними не може бути третього.

Кон'юнктивність судження, яким законодавець сформулював визначення поняття осудності, дає змогу стверджувати, що це поняття може бути поділене на кілька видових залежно від ступеня можливості особи здійснювати свідомо-вольовий контроль за своєю поведінкою. Диз'юнктивність судження, яке передбачене у ч.2 ст.19 КК України, яким сформульоване поняття неосудності, дає підстави стверджувати, що це поняття також може бути поділене на кілька видових, але за іншими критерієм. Враховуючи те, що поняття неосудності формується шляхом заперечення однієї зі складових частин кон'юнктивного судження, яким сформульоване поняття осудності, можна виділити такі три види поняття неосудності, коли можна стверджувати про втрату особою можливості здійснювати свідомо-вольовий контроль за своїми діями:

1) при збереженні можливості усвідомлювати свої дії особа втратила можливість керувати ними;

2) при збереженні можливості керувати своїми діями особа втратила можливість їх усвідомлювати;

3) особа одночасно втратила можливість усвідомлювати свої дії та керувати ними.

Отже, кон'юнктивність судження, яким сформульоване поняття осудності, дає підстави стверджувати, що положення, яке засвідчує відсутність осудності (неосудність особи), може бути сформульовано шляхом заперечення хоча б одного зі складових цього судження. Тобто для визначення поняття неосудності цілком достатньо заперечити одну зі складових, які становлять зазначене кон'юнктивне судження, не вказуючи при цьому на нові додаткові ознаки цього явища, зокрема, причини його виникнення. Доходимо висновку, що оскільки поняття осудності існує у вигляді кон'юнктивного судження, а поняття неосудності формується шляхом заперечення хоча б однієї зі складових цього судження, між ними існує відношення суперечності.

Відношення суперечності існує між такими двома поняттями, одне з яких містить певні ознаки, а інше ці ж ознаки заперечує, не стверджуючи при цьому нових ознак. Змістом одного із понять, що перебувають у відношенні суперечності, є сукупність певних ознак, а змістом іншого – заперечення цих самих ознак. Одне із таких понять називається позитивним, інше – негативним. Позитивними є такі поняття, котрі відображають наявність у предмета або явища певних ознак. Негативними називаються поняття, в яких йдеться про відсутність у предмета чи явища ознак, котрі складають позитивні поняття. В даному випадку у вказаному співвідношенні поняття осудності буде позитивним, а поняття неосудності негативним поняттям.

Із вказаного співвідношення випливає дуже важливий висновок щодо встановлення змісту негативного поняття. Виявляється, що встановити зміст негативного поняття неможливо не встановивши перед тим зміст позитивного поняття, ознаки якого заперечуються. Адже зміст негативного поняття становить відсутність тих ознак, які утворюють зміст відповідного позитивного поняття. А отже до пи-

тання про те, які ознаки утворюють зміст негативного поняття, приходять від знання того, які ознаки утворюють позитивне поняття.

Враховуючи те, що ознаки негативного поняття неосудності неможливо вивести без попереднього встановлення ознак позитивного поняття осудності, треба підтримати позицію законодавця, який в ч.1 ст.19 КК України закріплює поняття осудності. Щоправда, забігаючи наперед відзначимо, що, на жаль, законодавець у цьому відношенні не зробив наступних кроків щодо удосконалення поняття неосудності, а також диференціації причин цього явища. Таким чином, для визначення поняття осудності спершу необхідно виокремити в цьому правовому явищі його істотні ознаки, які показують його сутність та відрізняють його від інших правових явищ. І тільки після встановлення цих істотних ознак цього позитивного поняття можна буде визначити ознаки поняття неосудності. Адже як було показано вище, зміст поняття неосудності буде становити відсутність тих ознак, які утворюють зміст відповідного позитивного поняття осудності.

Отже, враховуючи правила формальної логіки, з урахуванням поняття осудності, яке подається в ч.1 ст.19 КК України, поняття неосудності повинно було би виглядати так: неосудною визнається особа, яка під час вчинення суспільно небезпечного діяння, передбаченого цим Кодексом, не могла усвідомлювати свої діяння або керувати ними.

ЛІТЕРАТУРА

1. Костенко О. М. Воля і свідомість злочинця (дослідження з застосуванням принципу натуралізму) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук / О. М. Костенко. – К., 1995. – 47 с.
2. Шахриманьян И. К. Невменяемость по советскому уголовному праву : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук / И. К. Шахриманьян. – Л., 1962. – 17 с.
3. Астемиров З. А. Уголовная ответственность и наказание несовершеннолетних / З. А. Астемиров. – М. : Юрид. лит., 1970. – 125 с.
4. Антонян Ю. М. Преступность и психические аномалии / Ю. М. Антонян, С. В. Бородин. – М. : Наука, 1987. – 210 с.
5. Лень В. В. Кримінально-правові проблеми визначення осудності злочинця : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / В. В. Лень. – Х. – 2003. – 20 с.
6. Васильев А. А. Проблемы осудности у кримінальному праві : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / А. А. Васильев. – Х., 2005. – 20 с.
7. Богомягков Ю. С. Проблемы невменяемости в советском уголовном праве (понятие вменяемости) : учеб. пособие / Ю. С. Богомягков. – Уфа : Башкир. гос. ун-т, 1978. – 40 с.
8. Михеев Р. И. Проблемы вменяемости и невменяемости в советском уголовном праве / Р. И. Михеев. – Владивосток : Изд-во Дальневост. ун-та, 1983. – 300 с.
9. Назаренко Г. В. Невменяемость: Уголовно-релевантные психические состояния / Г. В. Назаренко. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2002. – 207 с.
10. Энциклопедия уголовного права : Т. 4. Состав преступления. – Изд. проф. Малинина. – СПб., 2005. – 798 с.
11. Жеребкин В. Е. Логический анализ понятий права / В. Е. Жеребкин. – К. : Вища шк., 1976. – 150 с.
12. Случевский И. Ф. О понятии невменяемости и спорных вопросах с этим понятием связанных / И. Ф. Случевский // Тезисы докладов теоретической конференции по вопросам борьбы с общественно опасными деяниями несовершеннолетних и невменяемых. – М., 1956. – С. 10–21.
13. Иванов Н. Г. Аномальный субъект преступления: проблемы уголовной ответственности : учеб. пособие [для вузов] / Н. Г. Иванов. – М. : Закон и право, ЮНИТИ, 1998. – 224 с.

14. Алексеев Н. С. Основы уголовного права ГДР / Н. С. Алексеев. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1960. – 161 с.

15. Кандинский В. Х. К вопросу о невменяемости / В. Х. Кандинский. – М., 1890. – 84 с.

Бурдін В. М. Формально-логічні засади дослідження проблем осудності та неосудності / В. М. Бурдін // Форум права. – 2011. – № 3. – С. 93–99 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-3/11bvmotn.pdf>

Проаналізовано формально-логічні засади дослідження проблем осудності та неосудності. Визначено співвідношення між поняттями осудності та неосудності, що дозволило по-новому підійти до їх змісту. Критично розглянуто наукові визначення понять осудності та неосудності. Запропоновано нове визначення поняття неосудності. Закладено теоретичні передумови для диференціації причин неосудності.

***

Бурдин В.Н. Формально-логические основы исследования проблем вменяемости и невменяемости

Проанализированы формально-логические основы исследования проблем вменяемости и невменяемости. Сформулированы соотношения между понятиями вменяемости и невменяемости, что дало возможность по-новому сформулировать их содержание. Критично рассмотрены научные определения понятий вменяемости и невменяемости. Предложено новое определение понятия невменяемости. Заложены теоретические предпосылки для дифференциации причин невменяемости.

***

Burdin V.N. Formal-Logical Principles Researching Problems Sanity and Insanity

In this article is analyzed formal-logical principles researching problems sanity and insanity. It is defined relationship between the concepts of sanity and insanity that allowed a new approach to their content. Critically are examined the scientific definition the concepts of sanity and insanity. It is proposed new definition of insanity. It is laid the theoretical background for differentiation that causes insanity.

Форум права